
O znaczeniu koncepcji kultury pamięci w badaniach miejskich (wileńskie studium przypadku)

MAŁGORZATA KASNER

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3863-2268>

Apie atminties kultūros sampratos reikšmę miesto tyrimams (Vilniaus atvejo analizė)

Santrauka. Šio straipsnio tikslas – pristatyti galimybes, kurias teikia atminties kultūros sąvoka tiriant miesto atmintį. Aprašomas tyrimo metodikos atvejis Vilniaus 1990–2018 m. pavyzdžiu. Atminties kultūros apibrėžtis, pasiūlyta vokiečių tyrinėtojo Ch. Cornelišeno, kuris šiuo terminu apibrėžia „istorinių įvykių, asmenybių ir procesų visų sąmoningos žmogaus atminties formų pagrindinę formaliąją sąvoką“, įkvėpė sukurti tyrimo modelį, apimančią: daugiakalbį Vilniaus miesto diskursą (tekstų analizę); interviu su oficialaus ir alternatyvaus Vilniaus atminties diskurso atstovais analizę (*žodinės istorijos* pavyzdžių analizę); erdvinį praeities vaizdavimą (atminties laikmenų analizę). Toks įvairus šaltinių korpusas leis kuo tiksliau apibūdinti šiuolaikinio Vilniaus atminties kultūros fenomeną, taip pat praplės tyrimų ribas tikro tarpdiscipliniškumo link.

Reikšminiai žodžiai: atminties kultūra, literatūra kaip atminties terpė, miesto diskurso tekstai, atminties laikmenos, transkultūriškumas, performatyvus miestas, miesto studijos.

On the Significance of the Concept of Memory Culture in Urban Studies (A Case Study of Vilnius)

Summary. This article aims to present the possibilities offered to urban studies by the concept of memory culture. The case study discussed is that of Vilnius in the 1990–2018 period. The definition put forward by C. Cornelißen, for whom memory culture is “the formal generic term for all possible forms of conscious human memory of historical events, personages and processes”, inspired the creation of a research model encompassing: the multilingual urban discourse of Vilnius (analysis of texts), interviews with representatives of the official and alternative discourses of Vilnius’ memory (analysis of oral histories), and spatial representations of the past (analysis of carriers of memory). This diversified corpus of sources will allow for as comprehensive as possible a description of the phenomenon that is present-day Vilnius’ memory culture; it will also extend the boundaries of research towards true interdisciplinarity.

Keywords: memory culture, literature as medium of memory, texts of urban discourse, carriers of memory, transculturality, performative city, urban studies.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie możliwości wykorzystania koncepcji kultury pamięci w badaniach miejskich, a konkretnie w studiach nad pamięcią stolicy niepodległej Republiki Litewskiej w latach 1990–2018. Prowadzone przeze mnie od r. 2016 badania¹, kwerendy biblioteczne i archiwalne, a także studia nad dotychczasowym pamięcioznawczym dorobkiem naukowym pozwoliły na postawienia tezy o istnieniu fenomenu wileńskiej kultury pamięci rozumianej jako systemu zbiorowej (społecznej) pamięci Wilna, a dokładniej jako „sposobu, w jaki społeczeństwo organizuje i łączy ze sobą różne elementy i tryby pamiętania”². Interesuje mnie przede wszystkim *pamięć miasta*, pod którą kryją się różne sposoby przedstawiania Wilna i jego przeszłości (w przypadku prowadzonych przeze mnie badań głównie w różnorodnej literaturze dyskursu wileńskiego i w wywiadach pogłębionych, o czym dalej), a mniej – *pamięć w mieście*, czyli reprezentacje przeszłości w realnej przestrzeni Wilna. Jednak w badaniach kultury pamięci nie można i nie należy tej kwestii pomijać, bo wyznaczająca wizualne *ramy miejskiej pamięci* przestrzeń jest istotnym pomocniczym i objaśniającym kontekstem badawczym:

Znamienne jest to, że przestrzeń odgrywa główną rolę również w mnemotechnice zbiorowej i kulturowej – w „kulturze pamięci”. Narzuca się tutaj termin „miejsca pamięci”, który po francusku brzmi całkiem zwyczajnie i posłużył za tytuł projektu Pierre’a Nory (*Les lieux de mémoire*).[...] Nawet całe krajobrazy – i szczególnie krajobrazy – służą jako medium pamięci kulturowej; nie przez umieszczanie w nich znaków („pomników”), lecz przez podniesienie całości do rangi znaku, czyli przez s e m i o t y z a c j ę³.

1 Niniejszy artykuł nawiązuje do mojego pierwszego szkicu metodologicznego o kulturze pamięci Wilna, zob. M. Kasner, *O metodologii badań kultury pamięci miasta postsocjalistycznego (na przykładzie współczesnego Wilna)*, „Slavistica Vilnensis” 2017, t. 62, s. 277–290.

2 H.H. Hahn, R. Traba, *O czym (nie) opowiadają polsko–niemieckie miejsca pamięci*, [w:] *Polsko–niemieckie miejsca pamięci*, T. I. *Wspólne / Oddzielne*, Warszawa 2015, s. 13.

3 J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska–Pham. Warszawa 2008, s. 75.

Karl Schlögel w książce *Odkrywanie nowoczesnej Europy. Próba archeologii* w bardzo celny sposób scharakteryzował kluczowe znaczenie miast w dziejach Europy⁴. To właśnie one – przestrzenie spotkań, doświadczeń i interakcji – niczym soczewki skupiają w sobie najważniejsze procesy społeczno-kulturowe, stając się w ten sposób zaczynem zmian i inspiracji, wzlotów i upadków. Miasto to jeden z tych fenomenów kultury, który podobnie jak pamięć, sytuuje się *pomiędzy* i *pośród* różnych dziedzin naukowych (np. historii, socjologii, antropologii, nauk o kulturze, literaturoznawstwa, językoznawstwa, geografii), tworząc w pewnym sensie ich *tkanę łączną*. Implikuje to pojawienie się wielu koncepcji i narzędzi studyjnych służących do badania pamięci, a także brak wyrazistego paradygmatu badawczego i jednoznacznej przynależności dyscyplinarnej⁵. Bogata historia badań pamięci ma do zaproponowania wiele utrwalonych w tradycji badawczej pojęć, takich jak np.: miejsca pamięci – *lieux de mémoire* (Pierre Nora, Andrzej Szpociński, Robert Traba), *pamięć kulturową i komunikacyjną* (Jan i Aleida Assmannowie), koncepcję *literatury jako medium pamięci* (Aleida Assmann, Astrid Erll, Marek Zaleski), *kulturę pamięci* (Christian Cornelißen, Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba), *metafory pamięci* (Douwe Draaisma), *nośniki pamięci* (Marcin Kula), *toposy i topografie pamięci* (Elżbieta Rybicka), *ślady pamięci* (Magdalena Saryusz-Wolska), *implanty pamięci* (Marianne Hirsch, Marian Golka). Większość z nich może być wykorzystywana przez przedstawicieli

4 „Tym, czym jest dziś, Europa stała się przede wszystkim dzięki swoim regionom i miastom. To w nich krystalizowały się jej historia, jej kultura, jej witalność – ale też jej katastrofy. (...) Niewiele jest rzeczy bardziej ekscytujących niż odszyfrowywanie tekstu miast. Odnaleźć tam można tyle warstw, przeplata się tam ze sobą tyle idiomów i stylów, konkuruje ze sobą tyle perspektyw, możliwych jest tyle różnych odczytań. Przede wszystkim jednak – tekst miast ciągle jeszcze powstaje” (K. Schlögel, *Odkrywanie nowoczesnej Europy: Próba archeologii*, tłum. T. Ososiński i A. Wołkowicz, Gdańsk 2019, s. 8). Zob. także M. Csáky, *Das Gedächtnis der Städte: Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*. Wien 2010; tegoż, *Memory – recollection – difference: Plurality and heterogeneity as the signature of Central Europe*. *Acta Poloniae Historica*, 2012, nr 106, s. 127–154; P. M. Hohenberg, L. H. Lees, *The Making of Urban Europe*, Cambridge, London, 1995; K. Schlögel, *In space we read time: On the history of civilization and geopolitics*, Chicago 2016.

5 Jeffrey K. Olick i Joyce Robbins określili badania pamięci jako „fenomen nieparadygmatyczny, transdyscyplinarny i zdecentralizowany”. Zob. J. Olick, J. Robbins, *Badania nad pamięcią społeczną: od pamięci zbiorowej do socjologii historycznej praktyk pamięciowych*, tłum. Lidex [brak autora], [w:] *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, pod red. K. Kończal, Warszawa 2014, s. 101.

różnych dyscyplin naukowych, ujawniając w ten sposób swój iście *proteuszo-*wy charakter⁶ w zależności od konkretnej dziedziny i kontekstu badawczego.

W litewskim obiegu naukowym funkcjonują liczne opracowania nawiązujące do przywołanych powyżej koncepcji badawczych, także tych dotyczących studiów nad pamięcią miast (Wilna, Kowna, Kłajpedy, Szawli). Te najbardziej istotne z perspektywy badań miejskich i dla koncepcji literatury jako medium pamięci, chciałabym pokrótce przedstawić. W niepodległej Republice Litewskiej pamięć zbiorową już w 1989 r. zaczęli badać socjologodzy z Litewskiego Centrum Badań Społecznych: Vladas Gaidys, Irena Šutinienė, Danutė Tureikytė⁷. Jednak dość szybko inicjatywę przejęli historycy. W latach 2007–2009 zespół prof. Alfredasa Bumblauskasa (Uniwersytet Wileński) prowadził projekt badawczy dotyczący konfliktów pamięci wokół spuścizny Wielkiego Księstwa Litewskiego, a w latach 2010–2013 – międzynarodowy projekt badań pamięci Wielkiego Księstwa Litewskiego i współczesnych tożsamości narodowych⁸. W r. 2009 w Instytucie Historii

6 Charakteryzując w ten sposób kulturę pamięci, Meir Sternberg odwołał się do mitu greckiego o Proteuszu – synu Posejdona i Tetydy, który posiadał niezwykły dar przepowiadania przyszłości, a także przybierania różnych postaci. Zwrócił on uwagę na to, że w zależności od kontekstu formy kultury pamięci mogą pełnić różne funkcje, a zarazem ta sama funkcja może być pełniona przez różne elementy (M. Sternberg Meir, *Proteus in quotation-land: mimesis and the forms of reported discourse*, „Poetics Today” 1982, nr 3, s. 107–156).

7 Zob.: V. Gaidys, D. Tureikytė, I. Šutinienė, *Istorinė lietuvių atmintis*, „Filosofija. Sociologija” 1991, nr 1, 77–86; I. Šutinienė, *Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė*, „Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos”, 2008, t. 8 (17); V. Gaidys, *Kolektyvinės atminties tyrimai Lietuvoje 1989–2009*, s. 327–336, [w:] *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, pod red. A. Nikžentaitisa, Vilnius 2011. Warte przypomnienia są także prace: *Etniškumas Pietryčių Lietuvoje: tarp istorinės atminties ir šiuolaikinių socialinių procesų*, „Etniškumo studijos” 2013, t. 2, pod red. T. Leončikasa, Vilnius 2013; *Beyond the nation? In search of global connections between traumatic memories*, „Etniškumo studijos” 2015, t. 2, pod red. D. Budrytė i E. Resende, Vilnius 2015.

8 Projekt badawczy „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija, vaizdinis ir modernūs tapatumai” został poprzedzony innym, dotyczącym konfliktów pamięci i jej dzielenia – „LDK paveldo „dalybos” projektai” (2007–2009). Ich efektem były istotne publikacje naukowe autorstwa A. Bumblauskasa, Š. Liekisa, G. Potašenki (2008; 2009). Wart uwagi jest też tom, który nie należy do spuścizny omawianych wyżej projektów: *Naujas Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis miestas paveldas*, pod red. A. Bumblauskasa, Š. Liekisa, G. Potašenki, Vilnius 2009.

Litwy uruchomiono program kompleksowego i międzydyscyplinarnego badania pamięci, a dokładnie transformacji kultur pamięci w XX i XXI w. oraz pamięci miast, którego efektem były dwie zasadnicze dla tej tematyki monografie: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*⁹ oraz *Atminties daugiasluoksniškumas: Miestas, valstybė, regionas*¹⁰. Tematyka pamięci Wilna została także podjęta przez autorów tomu *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*¹¹. Interesujące prace dotyczące badania pamięci z perspektywy kulturoznawczej opublikowali litewscy naukowcy z Instytutu Badań Kultury Litwy, m.in.: Žilvinė Gaižutytė-Filipavičienė, Rita Repšienė, Vytautas Rubavičius, Odeta Žukauskienė, Virginijus Savukynas¹². Poza historykami, socjologami i kulturoznawcami, ważne miejsce odgrywają także literaturoznawcy pracujący na co dzień z jednym z najważniejszych mediów pamięci – literaturą, są to: Viktorija Daujotytė-Pakerienė, Algis Kalėda, Pavel Lavrinec, Donata Mitaitė, Gitana Notrimaitė, Audinga Peluritytė-Tikuišienė, Viktorija Šeina, Tomas Venclova, Inga Vidugirytė¹³. Choć nie w sposób bezpośredni, to w kontekście niniejszego artykułu na uwagę zasługuje także socjolingwistyczna monografia pod redakcją Meilutė Ramonienė pt. *Miestai ir kalbos*¹⁴, która stała się ważną inspiracją dla podjęcia idei zagadnienia pamięci Wilna w dyskursach różnorodnych. Naszkicowany niezwykle szkicowo i skrótowo¹⁵

9 *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, pod red. A. Nikžentaitisa, Vilnius 2011.

10 *Atminties daugiasluoksniškumas: Miestas, valstybė, regionas*, pod red. A. Nikžentaitisa, Vilnius 2013.

11 *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, pod red. A. Nikžentaitisa i M. Kopyńskiego. Warszawa 2014. Stworzony przez Jerzego Giedroycia i Juliusza Mieroszewskiego termin ULB oznaczał strategiczny obszar pomiędzy Polską a Rosją, którego stabilność i niezależność miała być gwarantem suwerenności również dla RP.

12 Zob.: „*Ars memoriae: atmintis – dailės funkcija ir tema*” (2008), „*Istorinės vietos, atmintys, tapatumai*” (2010), „*Nacionalinis tapatumas medijų kultūroje*” (2011), *Lietuvos kultūros tyrimai 4: Tapatumai, sąveikos, trauminės patirtys* (2014), „*Tautinės mažumos Lietuvoje: virsmai ir atmintys*” (2014).

13 W tym miejscu chciałabym przywołać istotną z perspektywy badań pamięci Wilna monografię Marty Kowerko–Urbańczyk pt. *Wilno – Vilnius. Polskie i litewskie reprezentacje miasta po roku 1990*, Poznań 2016.

14 *Miestai ir kalbos*, pod red. M. Ramonienė, Vilnius 2010.

15 Ograniczona objętość niniejszego tekstu, a także jego główny temat, uniemożliwiają przedstawienie wyczerpującej bibliografii tego zagadnienia, w której

dorobek litewskich badaczy zajmujących się badaniami pamięci (miejscami pamięci, pamięcią kulturową i komunikacyjną, kulturami pamięci, mediatyzacją pamięci, polityką pamięci, polityką historyczną itd.) potwierdza rangę i potencjał tej problematyki, a dla naukowców zagranicznych jest niezbędnym źródłem wiedzy i inspiracji do własnych badań.

W świecie globalnej mobilności¹⁶ szczególnie interesujące są miasta nowoczesne, które charakteryzuje zmienność form, płynność obrazów, słabość więzi społecznych – rezultat procesów związanych z dostosowywaniem się miejskiej przestrzeni i jej mieszkańców do nowych wyzwań¹⁷. Opis całościowy tak złożonego fenomenu, pozostając wciąż badawczą utopią, pobudza do poszukiwania nowych teorii i metodologii adekwatnych do zrozumienia miasta, które się *staje: miasta-kolażu, miasta-hybrydy, miasta-zdarzenia, miasta-archipelagu*. Zdaniem Krzysztofa Nawratka „miasto jest czymś, co działa, a nie tylko czymś, co trwa”¹⁸, co zmusza do zmiany perspektywy badawczej ze statycznej na wydarzeniową. A umożliwił to tzw. zwrot performatywny¹⁹. Konsekwencją przyjęcia strategii performatywnej do badania miasta i jego pamięci była także zmiana perspektywy doświadczania i opisu miasta: z tekstualno–znakowej na wydarzeniową; z pisania–czytania tekstu

ważną rolę odegrały prace naukowe m.in.: A. Čepaitienė, D. Mačiulisa, R. Miknyša, V. Safronovasa, V. Stravinskienė, D. Staliūnasa, H. Vitkusa.

¹⁶ Por. Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, tłum. E. Klekot, Warszawa 2000.

¹⁷ Interesującą analizę przedstawiła Ewa Rewers w książce *„Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta”* (Kraków 2005). Zob. także A. Wallis, *Socjologia przestrzeni*, Warszawa 1990.

¹⁸ K. Nawratek, *Miasto jako idea polityczna*, Kraków 2008, s. 31. O zastosowaniu tego typu strategii badawczej zob. m.in.: E. Rybicka, *O możliwościach performatyki miasta*, „Didaskalia” 2012, nr 109/110, s. 28–35; A. Skórzyńska, *Performatywność miasta*, „Studia Kulturoznawcze” 2014, nr 1(5), s. 107–126. O analizie wileńskiego projektu miejskiego #skaitomevilniu z perspektywy pamięci performatywnej zob. M. Kasner, *Vilnius archipelago: Performative walks about this performative city*, „Slavia Meridionalis” 2019, nr 19, s. 1–18.

¹⁹ Ewa Domańska napisała: „Zwrot performatywny» należy wiązać i rozpatrywać wraz z tzw. »zwrotem ku sprawczości«, tj. szczególnym zainteresowaniem problemem sprawczości (*agency*), nie tylko ludzi, lecz także bytów nieożywionych (na przykład rzeczy), zwrotem ku materialności, czyli zwrotem ku rzeczom, oraz niezwykle szybko rozwijającym się zainteresowaniem posthumanizmem (zwrot ku temu–co–nie–ludzkie)» („Zwrot performatywny” *we współczesnej humanistyce*, „Teksty Drugie” 2007, nr 5, s. 52).

miasta²⁰ do zdarzenia, gry, zabawy, performansu; od analizy semiotycznej do zmysłowego doświadczania miejskiej przestrzeni. Potrzebę zaproponowania alternatywy pojęciowej dla tradycji semiotyczno-narratologicznej trafnie oddają słowa amerykańskiego badacza Richarda Schechnera, czołowego teoretyka performansu, że „świat nie jest już postrzegany jako księga, którą się czyta, lecz jako performance, w którym się uczestniczy”²¹. W *mieście-zdarzeniu* (mieście performatywnym) uwagę przyciągają wzajemne relacje i oddziaływania między wydarzeniami, ich aktorami i twórcami oraz ich moc sprawcza, decydująca o tym, jak miasto zmienia nas i jak my zmieniamy miasto. Ta zasada dotyczy także tzw. społecznej pamięci performatywnej²², rozumianej jako swego rodzaju czynności, akty performatywne, w których „pamięć działa poprzez ciągłe modyfikujące się powtórzenia”²³.

Kluczowym pytaniem, na jakie musi odpowiedzieć badacz stojący przed wyzwaniem kompleksowego zbadania dynamicznej pamięci miasta, jest wybór lub stworzenie najbardziej adekwatnej koncepcji badawczej oraz narzędzi i metod studyjnych. Przypomnijmy stawianą przeze mnie tezę o istnieniu fenomenu wileńskiej kultury pamięci rozumianej jako system zbiorowej (społecznej) pamięci Wilna. Wybór perspektywy literaturoznawczo-kulturoznawczej, a jako prymarnych źródeł badawczych tekstów dyskursu miejskiego²⁴, skłoniły mnie do sięgnięcia po koncepcję kultury pamięci. Definicja kultury pamięci (niem. *Erinnerungskultur*, ang. *memory culture*) zaproponowana przez niemieckiego badacza Christiana Cornelißena oznacza „for-

20 Więcej na ten temat zob.: A. Zeidler-Janiszewska, *Pisanie miasta – czytanie miasta*, Poznań 1997.

21 R. Schechner, *Performance Studies. An Introduction*, London 2002, s. 21.

22 Chodzi o pamięć „realizującą się w działaniu ukierunkowanym na konkretny cel i wykorzystującą zastane scenariusze”. M. Napiórkowski, *Pamięć performatywna*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, pod red. M. Saryusz-Wolskiej, R. Traby, Warszawa 2014, s. 342.

23 M. Libera, *Kategoria performatywności we współczesnej socjologii*, [w:] *Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej pamięci*, pod red. A. Szpocińskiego, Warszawa 2005, s. 46. Przykładem zastosowania tej metody do badań nad pamięcią zbiorową jest należąca już dziś do klasyki książka Paula Connerton *How Societies Remember* (1989; wyd. pol. 2012), w której autor analizuje nie tyle pamięciowe procesy intelektualne, co praktykowanie pamięci (ceremonie i upamiętnienia). Zob. także tegoż, *How modernity forgets* (2009).

24 Tekst dyskursu miejskiego – to „taka wypowiedź o mieście, w której odnajdujemy „elementy świadomości zbiorowej, uniwersalnych wzorców zachowań, postaw i wyborów” (definicja zaproponowana przez M. Święcicką, cyt. za: B. Duda, *Miasto w świecie dyskursów*. Katowice 2018, s. 182).

malne pojęcie nadrzędne dla wszelkich możliwych form świadomej pamięci człowieka o wydarzeniach historycznych, osobistościach i procesach, niezależnie od tego, czy są one natury estetycznej, politycznej czy poznawczej”²⁵. Innymi słowy, kultura pamięci to uniwersalne kulturowe mechanizmy pamięci obejmujące

wszelkie sposoby reprezentacji przeszłości. Jako podmioty tej kultury występują jednostki, grupy społeczne lub wręcz narody i państwa. (...) Wynika z tego, że wszelkie rodzaje tekstów, obrazów i zdjęć, zabytki, budowle, święta, rytuały oraz symboliczne i mityczne formy wyrazu, ale również zjawiska umysłowe (...) mają swój wkład w kształtowanie kulturowych wyobrażeń o sobie samych²⁶.

Kultura pamięci jest pojęciem o charakterze zbiorczym i polisemantycznym, które na początku XXI w. zostało spopularyzowane przede wszystkim w niemieckich badaniach pamięci kulturowej. Obok formy liczby pojedynczej, bywa ono także używane w liczbie mnogiej jako „kultury pamięci” (niem. *Erinnerungskulturen*) i dotyczy „ekspansji praktyk upamiętniania pod koniec XX i na początku XXI w., odnoszących się przede wszystkim do spuścizny II wojny światowej, w szczególności zaś do Holocaustu”²⁷. W tym znaczeniu zostało ono z sukcesem wykorzystane w badaniach pamięci regionalnej i transnarodowej znanej jako przestrzeń ULB: Ukraina, Litwa, Białoruś²⁸.

Osią moich badań będzie kultura pamięci Wilna, na którą m.in. składają się różnorodne reprezentacje przeszłości w wielojęzycznym (przede wszystkim litewskim, polski, rosyjskim, białoruskim) dyskursie miejskim w latach 1990–2018. W celu jej zbadania bezpośredniej analizie zostaną poddane teksty literackie²⁹ (fikcjonalne i niefikcjonalne; oprócz literatury pięknej, tak-

²⁵ Ch. Cornelißen, *Czym jest kultura pamięci? Pojęcie – metody – perspektywy*, [w:] *(Kon)teksty pamięci: Antologia*, pod red. K. Kończal, Warszawa 2014, s. 254.

²⁶ Dz. cyt., s. 255.

²⁷ *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, pod red. M. Saryusz-Wolskiej i R. Traby, Warszawa 2014, s. 18. Por. także A. Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. naukowa M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013, s. 9–20.

²⁸ Zob. przyp. 11.

²⁹ Z wykorzystaniem koncepcji Astrid Erll opisanych w „*Kulturze pamięci*” (Warszawa 2018). Zob. także A. Erll, *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, tłum. M. Saryusz-Wolska, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009 s. 211–248; M. Zaleski,

że przewodniki po Wilnie, publicystyka kulturalna w języku litewskim oraz językach największych mniejszości narodowych zamieszkujących miasto) oraz ich obieg kulturowy. Dopelnieniem będą wywiady przeprowadzone z *liderami i odbiorcami pamięci społecznej miasta*³⁰, czyli przedstawicielami dyskursu oficjalnego (często synonimu dyskursu władzy) i dyskursu nieoficjalnego (alternatywnego). Znajdą się wśród nich zarówno najważniejsze postaci z życia politycznego, np. politycy, dziennikarze, artyści, pracownicy instytucji miejskich, nauczyciele, aktywiści miejscy, mieszkańcy Wilna. Poszerzenie perspektywy badawczej o źródła mówione pozwoli oddać głos także „żywej historii”³¹. Kontekstem porównawczym dla źródeł pisanych i mówionych, a także ilustracją przemian kultury pamięci Wilna w latach 1990–2018, będą również najciekawsze wileńskie przestrzenne reprezentacje pamięci, takie jak oficjalne i nieoficjalne nazwy ulic, pomniki, tablice pamiątkowe. Takie połączenie zróżnicowanych – pisanych, mówionych i wizualnych, w pełni mieści się w tzw. szeroko rozumianej koncepcji kultury pamięci

zarówno w wymiarze czasowym, jak i przestrzennym i tematycznym. (...) dzięki kategorii „kultura pamięci” można dokładniej niż do tej pory badać trudny splot powiązań między prywatnymi doświadczeniami a kulturowo preformowanymi interpretacjami przeszłości³².

Analiza tak zróżnicowanego korpusu źródeł nie tylko daje szansę na jak najdokładniejsze opisanie zjawiska pamięci współczesnego Wilna, ale także rozszerza granice badań w kierunku rzeczywistej międzydyscyplinarności.

System kultury pamięci Wilna to jednak nie tylko układ elementów o określonym charakterze (np. litewskich, polskich, rosyjskich tekstów dyskursu miejskiego), ale co równie ważne na swój sposób zorganizowana i działająca całość. Dlatego badanie kultury pamięci Wilna to także analiza jej podstawowych procesów: kontynuacji i aktualizacji³³ oraz opis funkcjonowania

Formy pamięci: o przedstawieniu przeszłości w polskiej literaturze współczesnej, Gdańsk 1996.

³⁰ Ł. Skoczylas, *Pamięć społeczna miasta i jej liderzy*. Warszawa 2014.

³¹ Nawiązuję do określenia historii mówionej (oral history) zaproponowanego w latach 60. XX w. przez polską socjolożkę Ninę Assorodobraj-Kulę. Zob. tejsze: „Żywa historia”: Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze, „Studia Socjologiczne” 1963, z. 2(9), s. 5–45.

³² Ch. Cornelißen, *Czym jest kultura pamięci? Pojęcie – metody – perspektywy*, [w:] *(Kon)teksty pamięci: Antologia*, pod red. K. Kończal. Warszawa 2014, s. 263.

³³ A. Erll, *Kultura pamięci*, Warszawa 2018, s. 256.

ich elementów składowych. Stolica niepodległej Republiki Litewskiej to przede wszystkim „serce Litwy” – centrum polityki państwowej³⁴, a w typologii polityczno-społecznej – miasto postsocjalistyczne wkraczające w epokę ponowoczesną, w której więź z miejscem jest definiowana przez przypisanie jej nowych funkcji i znaczeń w kontekście jednostkowego lub grupowego doświadczenia, a nie projektu ideologicznego o masowym zasięgu³⁵. Jest też Wilno modelowym przykładem wielonarodowego i wieloimiennej środkowo-wschodnioeuropejskiego miasta o trudnej przeszłości³⁶, a po 1990 r. gwałtownie (re)formułującego swoje narracje tożsamościowe i pamięciowe³⁷. Wilno i jego pamięć – rozumiana jako wielogłosowa i wielodialogowa kulturowa hybryda będąca efektem wielowiekowych zapożyczeń i wymiany³⁸ to różnorodność punktów widzenia, a w konsekwencji wielość interpretacji. W kontekście przestrzeni transnarodowych i typowych dla nich niedocenianych³⁹ procesów wzajemnych oddziaływań, szczególne istotne jest rozszerzenie perspektywy

34 Więcej na ten temat np. *Atminties daugiasluoksniskumas: Miestas, valstybė, regionas*, pod red. A. Nikžentaitisa. Vilnius 2013; V. Šeina, *Laikinoji sostinė lietuvių literatūroje: Monografija*. Vilnius 2014.

35 Więcej na temat tych procesów zob.: *Mapping Vilnius. Transitions of Post-socialist Urban Spaces*, pod red. F. Ackermanna i in., Vilnius 2016; M. Saryusz-Wolska, *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*. Warszawa 2011.

36 Maria Lewicka nazywa Wilno „miastem o wymienionej krwi”. Zob. M. Lewicka, *Pamięć miast o wymienionej krwi*, [w:] tejże, *Psychologia miejsca*, Warszawa 2012, s. 451–507. Zob. także T. Snyder, *Rekonstrukcje narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999*, Sejny 2006.

37 Zob. m.in.: E. Rybicka, *Pamięć i miasto. Palimpsest vs. pole walki*, „Teksty Drugie” 2011, 5, s. 201–211; V. Safronovas, *Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų*, [w:] *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, pod red. A. Nikžentaitisa, Vilnius 2011, s. 337–378; I. Štutienė, *Daugiakultūrinio miesto istorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai*, [w:] *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo...*, s. 225–284; J. Walkowiak, *Urbanonimia wyobrażona: Przewodnik po Wilnie nieistniejącym*, „Język Polski” 2018, nr 4, s. 94–105; J. Wołkonowski, *Litewska polityka historyczna na przykładzie Starówki wileńskiej po 1990 r.*, „Studia Polityczne” 2017, z. 4, s. 75–90.

38 Szerzej o tym: W. Welsch, *Transkulturowość. Nowa koncepcja kultury*, [w:] *Filozoficzne konteksty rozumu transwersalnego. Wokół koncepcji W. Welscha*, pod red. R. Kubickiego, cz. 2, Poznań 1998, s. 195–203.

39 Zob. R. Traba, *Historia wzajemnych oddziaływań – (niedoceniany) paradygmat w badaniu przeszłości. Wprowadzenie*, [w:] *Historie wzajemnych oddziaływań*, pod red. R. Traby, Berlin–Warszawa 2014, s. 7–18.

badawczej kultury pamięci miasta i wyjście poza statyczny model narodowy w stronę opisu wielokierunkowych transmisji nośników⁴⁰ i procesów pamięci. W przypadku wielonarodowej (transnarodowej) pluralistycznej i heterotopijnej pamięci Wilna składające się na nią formy miejskiego pamiętania mogą mieć charakter wspólnotowy i/albo antagonizujący. Co istotne, nie są one utrwalone raz na zawsze, o czym decyduje wiele czynników. Dynamikę procesów *transmisji pamięci*⁴¹ poza specyfiką współczesnego miasta i obiektywnymi przemianami społeczno-kulturowymi (taki jak np.: transformacja ustrojowa, globalizacja, zmiany przestrzenne), silnie stymuluje także polityka historyczna i polityka pamięci⁴². Prezentacja i analiza heterogenicznego (ujawniającego się już na etapie *nadawania miastu imienia*, np. Vilnius, Wilno czy Вильнюс, i wyraźnie widocznego w wielojęzycznych tekstach dyskursu miejskiego) charakteru kultury pamięci stolicy Republiki Litewskiej powinna ukazać płynne i zmienne w czasie zjawiska *miejskiego pamiętania*, a także odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób przedstawiciele różnych kultur pamięci odnosili się i odnoszą do przeszłości wieloimiennego Wilna, jak konstruowali i konstruują obrazy i narracje o jego przeszłości oraz co wpływa na ich dynamikę. Stawia to przed badaczem kultury pamięci Wilna zadanie nieustannego obserwowania i analizowania jej wewnętrznych powiązań i interakcji, do czego niezbędne są adekwatne narzędzia badawcze. Specyfika przedmiotu badań, który podlega nieustannemu procesowi transmisji i zmienności form od pamiętania do zapominania⁴³, wymaga użycia interdyscyplinarnych narzędzi badawczych koncentrujących się nie tylko na opisie stanu, ale także na procesualności i kontekstualności pamiętania. Badanie indywidualnych i zbiorowych *sieci pamięci* (np. na podstawie analizy mediów, praktyk kulturowych, cyrkulacji idei) otwiera perspektywę dla studiowania swoistej „*wędrówki pamięci*”⁴⁴. Wielce obiecująca w tym kontekście jest idea „pamięci wielokierunkowej” Michaela Rothberga, który zaproponował alternatywny wobec konkurencyjnego sposób myślenia o pamięci jako przedmiocie „nieustannych negocjacji, odesłań i zapożyczeń”⁴⁵.

40 O nośnikach pamięci zob. M. Kula, *Nośniki pamięci*, Warszawa 2002.

41 Zob. M. Głowacka-Grajper, *Transmisja pamięci: Działacze „sfery pamięci” i przekaz o Kresach Wschodnich we współczesnej Polsce*, Warszawa 2016.

42 Jest to oczywiście reprezentatywne dla stolicy państwa (w szczególności stolicy państwa postsocjalistycznego).

43 Zob. np. M. Augé, *Formuły zapomnienia*, tłum. A. Turczyn, Kraków 2009; P. Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*, tłum. M. Napiórkowski, Warszawa 2012.

44 Zob. A. Erll, „*Travelling Memory*”, *Parallax*, 2011, nr 17 (4), s. 4–18.

45 M. Rothberg, *Pamięć wielokierunkowa. Pamiętanie Zagłady w epoce dekolonizacji*, tłum. K. Bojarska, Warszawa 2016, s. 190.

Zaprezentowana w niniejszym artykule propozycja badawcza wykorzystania w badaniach pamięci miasta koncepcji kultury pamięci jest odpowiedzią na wielość i różnorodność fenomenów składających się na fascynujący obraz pamięci współczesnego Wilna. Co szczególnie interesujące, jej zastosowanie pozwala na przesunięcie punktu ciężkości z traumatycznych doświadczeń przeszłości i konfliktów narodowych, na poszukiwanie sposobów opisu procesualnego, transkulturowego i transmedialnego charakteru wkraczającego w epokę ponowoczesną *post-polis*⁴⁶. Koncepcja kultury pamięci daje możliwość szerokiego, a zarazem pogłębionego, wielowymiarowego i wielowątkowego spojrzenia na miasto przez pryzmat pamięci zbiorowej (społecznej) i indywidualnej, w perspektywie synchronicznej i diachronicznej, z wykorzystaniem studyjnych metod jakościowych i ilościowych. Nakreślona w wykorzystaniu kultury pamięci strategia badawcza pozwala na zrekonstruowanie obrazu *sieci kultury pamięci* współczesnego Wilna, a nie na „wysnuwanie” i analizę jej pojedynczych nitek. Oczywiście jest, że tak jak we wszystkich szeroko zakrojonych badaniach, tak i w przypadku kultury pamięci realnym wyzwaniem jest ilość i jakość materiału studyjnego, a także dostęp do źródeł i artefaktów. Należy więc „zaufać fragmentowi”, gdyż jak twierdzi polska noblistka Olga Tokarczuk, „fragmenty tworzą konstelacje zdolne opisać więcej i w bardziej złożony sposób, wielowymiarowo”⁴⁷. Kultura pamięci jest właśnie taką konstelacją złożoną z różnych, często nakładających się, przecinających lub zamazujących obraz form i trybów pamiętania. W świecie nieustannej ewolucji i zmienności, których współczesne miasta są klasycznym przykładem, takie badania mogą stanowić podstawę dla skuteczniejszego budowania społeczeństwa opartego na zasadach wzajemnego szacunku i tolerancji. Jest to szczególnie ważne w aspekcie złożonego dziedzictwa i doświadczenia historyczno-politycznego Europy Środkowo-Wschodniej. Przykład wileńskiej kultury pamięci pozwoli na lepsze zrozumienie przebiegających we współczesnych miastach procesów pamięciowych, w tym także tych odnoszących się *do trudnej pamięci*, a w konsekwencji wzmocni tak pożądaną w wielokulturowym *polis* efekt społecznej synergii.

46 Pojęcie Ewy Rewers, autorki monografii *„Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta”* (Kraków 2005).

47 O. Tokarczuk, *Czuły narrator. Odczyt noblowski*, 2019. <https://www.rp.pl/Kultura/191209471-Czuly-narrator-Pelny-tekst-noblowskiego-wykladu-Olgi-Tokarczuk.html> [dostęp: 15.05.2020].

Bibliografia

- Assmann Aleida, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. naukowa Magdalena Saryusz-Wolska, Warszawa 2013.
- Assmann Jan, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. Anna Kryczyńska-Pham, Warszawa 2008.
- Assorodobraj Nina, „Żywa historia”: Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze, „Studia Socjologiczne” 1963, z. 2(9), 5–45.
- Atminties daugiasluoksniškumas: Miestas, valstybė, regionas, pod red. Alvydasa Nikžentaitisa. Vilnius 2013.
- Augé Marc, *Formuły zapomnienia*, tłum. Anna Turczyn, Kraków 2009.
- Barthes Roland, *Imperium znaków*, tłum. Adam Dziadek, Warszawa 1999.
- Bauman Zygmunt, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, tłum. Ewa Klekot, Warszawa 2000.
- Beyond the nation? In search of global connections between traumatic memories*, „Etniškumo studijos” 2015, t. 2, pod red. Dovilė Budrytė, Erica Resende, Vilnius 2015.
- Connerton Paul, *How modernity forgets*, Cambridge 2009.
- Connerton Paul, *Jak społeczeństwa pamiętają*, tłum. Marcin Napiórkowski, Warszawa 2012.
- Cornelißen Christian, *Czym jest kultura pamięci? Pojęcie – metody – perspektywy*, [w:] *(Kon)teksty pamięci: Antologia*, pod red. Kornelii Kończal, Warszawa 2014, s. 247–263.
- Csáky Moritz, *Das Gedächtnis der Städte: Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien 2010.
- Csáky Moritz, *Memory – recollection – difference: Plurality and heterogeneity as the signature of Central Europe*, „Acta Poloniae Historica” 2012, nr 106, s. 127–154.
- Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, pod red. Alvydasa Nikžentaitisa i Michała Kopczyńskiego. Warszawa 2014.
- Domańska Ewa, „Zwrot performatywny” we współczesnej humanistyce, „Teksty Drugie” 2007, z. 5, s. 48–61.
- Duda Beata, *Miasto w świecie dyskursów*, Katowice 2018.
- Erl Astrid, *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, tłum. Magdalena Saryusz-Wolska, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, pod red. Magdaleny Saryusz-Wolskiej, Kraków 2009, s. 211–248.
- Erl Astrid, ‘Travelling Memory’, *Parallax*, 2011, nr 17 (4), s. 4–18.
- Erl Astrid, *Kultura pamięci*, Warszawa 2018.

Etniškumas Pietryčių Lietuvoje: tarp istorinės atminties ir šiuolaikinių socialinių procesų. „Etniškumo studijos” 2013, t. 2, pod red. Tadasa Leončikasa, Vilnius 2013.

Gaidys Vladas, Tureikytė Danutė, Šutinienė Irena, *Istorinė lietuvių atmintis*, „Filosofija. Sociologija” 1991, nr 1, s. 77–86.

Głowacka–Grajper Małgorzata, *Transmisja pamięci: Działacze „sfery pamięci” i przekaz o Kresach Wschodnich we współczesnej Polsce*, Warszawa 2016.

Hohenberg Paul M., Lees Lynn Hollen, *The Making of Urban Europe*, Cambridge, London 1995.

Kasner Małgorzata, *O metodologii badań kultury pamięci miasta postsocjalistycznego (na przykładzie współczesnego Wilna)*, „Slavistica Vilnensis” 2017, t. 62, s. 277–290.

Kasner Małgorzata, *Vilnius archipelago: Performative walks about this performative city*, „Slavia Meridionalis” 2019, nr 19, s. 1–18.

(Kon)teksty pamięci. Antologia, pod red. Kornelii Kończal, Warszawa 2014.

Kowerko–Urbańczyk Marta, *Wilno – Vilnius. Polskie i litewskie reprezentacje miasta po roku 1990*, Poznań 2016.

Kula Marcin, *Nośniki pamięci*. Warszawa 2002.

Lewicka Maria, *Psychologia miejsca*, Warszawa 2012.

Libera Michał, *Kategoria performatywności we współczesnej socjologii*, [w:] *Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej pamięci*, pod red. Andrzeja Szpocińskiego, Warszawa 2005, s. 37–48.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos”, pod red. Alfredasa Bumblauskasa, Šarūnasa Liekisa, Grigorijusa Potašenko, Vilnius 2008.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai, pod red. Alfredasa Bumblauskasa, Šarūnasa Liekisa, Grigorijusa Potašenko, Vilnius 2009.

Mapping Vilnius. Transitions of Post-socialist Urban Spaces, pod red. Felixa Ackermanna i in., Vilnius 2016.

Miestai ir kalbos, pod red. Meilutė Ramonienė, Vilnius 2010.

Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci, pod red. Magdaleny Saryusz-Wolskiej i Roberta Traby, Warszawa 2014.

Müller Michael G., *Historia transnarodowa, historia wzajemnych oddziaływań i (po)dzielone miejsca pamięci: Tradycje i wyzwania metodologiczne*, tłum. Justyna Górny, [w:] *Historie wzajemnych oddziaływań*, pod red. Roberta Traby, Berlin–Warszawa 2014, s. 33–47.

Naujas Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas, pod red. Alfredasa Bumblauskasa, Šarūnasa Liekisa, Grigorijusa Potašenko, Vilnius, 2009.

Nawratek Krzysztof, *Miasto jako idea polityczna*, Kraków 2008.

Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir

atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje, pod red. Alvydasa Nikžentaitisa, Vilnius 2011.

Olick Jeffrey, Robbins Joel, *Badania nad pamięcią społeczną: od pamięci zbiorowej do socjologii historycznej praktyk pamięciowych*, tłum. Lidex [brak autora], [w:] *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, pod red. Kornelii Kończal, Warszawa 2014, s. 99–140.

Polsko–niemieckie miejsca pamięci, T. I. *Wspólne / Oddzielne*, pod red. Hansa Henninga Hahna i Roberta Traby, Warszawa 2015.

Rewers Ewa, *Post–Polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Kraków 2005.

Rothberg Michael, *Pamięć wielokierunkowa. Pamiętanie Zagłady w epoce dekolonizacji*, tłum. Katarzyna Bojarska, Warszawa 2016.

Rybicka Elżbieta, *Pamięć i miasto. Palimpsest vs. pole walki*. „Teksty Drugie” 2011, z. 5, s. 201–211.

Rybicka Elżbieta, *O możliwościach performatyki miasta*. „Didaskalia” 2012, nr 109/110, s. 28–35.

Saryusz–Wolska Magdalena, *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Warszawa 2011.

Schechner Richard, *Performance Studies. An Introduction*, London 2002.

Schlögel Karl, *In space we read time: On the history of civilization and geopolitics*, Chicago 2016.

Schlögel Karl, *Odkrywanie nowoczesnej Europy: Próba archeologii*, tłum. Tomasz Ososiński i Anna Wołkowicz, Gdańsk 2019.

Skoczylas Łukasz, *Pamięć społeczna miasta i jej liderzy*, Warszawa 2014.

Skórzyńska Anna, *Performatywność miasta*, „Studia Kulturoznawcze” 2014, nr 1(5), s. 107–126.

Snyder Timothy, *Rekonstrukcje narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999*, Sejny 2006.

Sternberg Meir, *Proteus in quotation–land: mimesis and the forms of reported discourse*, „Poetics Today” 1982, nr 3, s. 107–156.

Šeina Viktorija, *Laikinoji sostinė lietuvių literatūroje: Monografija*, Vilnius 2014.

Šutinienė Irena, *Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė*, „Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos”, 2008, 8 (17), <http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB.../content> [dostęp: 10.08.2016].

Tokarczuk Olga, *Czuły narrator. Odczyt noblowski*, <https://www.rp.pl/Kultura/191209471-Czuly-narrator-Pelny-tekst-noblowskiego-wykladu-Olgi-Tokarczuk.htm> [dostęp: 15.05.2020].

Toporow Władimir, *Miasto i mit*, wybrał, przełożył i wstępem opatrzył Bogusław Żyłko, Gdańsk 2000.

Walkowiak Justyna, *Urbanonimia wyobrażona: Przewodnik po Wilnie nieistniejącym*, „Język Polski” 2018, nr 4, s. 94–105.

Wallis Aleksander, *Socjologia przestrzeni*, Warszawa 1990.

Welsch Wolfgang, *Transkulturowość. Nowa koncepcja kultury*, [w:] *Filozoficzne konteksty rozumu transwersalnego. Wokół koncepcji W. Welscha*, pod red. Romana Kubickiego, cz. 2, Poznań 1998, s. 195–203.

Wołkonowski Jarosław, *Litewska polityka historyczna na przykładzie Starówki wileńskiej po 1990 r.*, „Studia Polityczne” 2017, z. 4, s. 75–90.

Zaleski Marek, *Formy pamięci: o przedstawieniu przeszłości w polskiej literaturze współczesnej*, Gdańsk 1996.

Zeidler–Janiszewska Anna, *Pisanie miasta – czytanie miasta*, Poznań 1997.